

Анотація. *Інтерес до краєзнавства як одного з різновидів регіоналістики стимулює процеси відродження історичної пам'яті народу, який впродовж кількох століть був позбавлений можливості знати своє минуле. Освоєння "поверненої" спадщини дореволюційних і діаспорних науковців, чималих масивів раніше "засекречених" архівних документів, розширення можливостей обміну досвідом в ході підготовки масштабних дослідницьких проектів дали краєзнавству "друге дихання". У дослідженні представлено основні напрями розвитку краєзнавчої науки в Україні.*

Ключові слова: краєзнавство, Україна, регіональні дослідження.

Вступ

Будь-яка галузь науки починається там і тоді, коли її теоретичні узагальнення, концептуальні положення спираються на достовірні джерела. Це стосується і краєзнавства як наукової системи знань про окремих край (частину країни). Однак, треба зазначити, що вивчення краю відбувається переважно місцевим населенням, яке пізнає природу, населення, господарство, історію і культуру рідного краю з пізнавальною, науковою, навчальною, виховною і практичною метою.

Активізація краєзнавчого руху з встановленням незалежності України була зумовлена підвищенням цікавості до рідної землі, збільшенням кількості дослідників, які, відповідно, охоплювали великий спектр проблем у вивченні країв. Таким чином, ми можемо говорити і про збільшення кількості дослідників, які цікавились здобутками вчених у дослідженнях України. З цього погляду *актуальним* є розгляд сучасних тенденцій краєзнавчого руху та діяльності спілок з вивчення рідної землі.

Результати і обговорення

Нові геополітичні реалії, що склалися в Україні після здобуття державної незалежності, активізували процеси духовного відродження. У цій, державного значення справі, важливе місце належить краєзнавству, яке сьогодні переживає справжній ренесанс.

Поширене уявлення про те, що локальна історія може існувати без власного методологічного фундаменту, виявилось оманливим. Щоб створити такий фундамент, потрібно було значною мірою реорганізувати інфраструктуру - створити нові регіональні науково-дослідні центри (10 таких центрів заснував, приміром, Інститут історії України НАНУ). Разом із новим Центром пам'яткознавства НАН України та Українським товариством охорони пам'яток і культури (УТОПІК), вони стали осередками, навколо яких згуртувалися ентузіасти дослідження рідного краю. Значення цієї роботи у формуванні національної свідомості та історичної пам'яті народу важко переоцінити. Координаційним центром краєзнавчого руху в державі з березня 1990 р. стала Всеукраїнська спілка краєзнавців, яку очолює академік П.Т. Тронько [10].

Відновлена у 1991 р. Спілка проголосила себе правонаступником Українського комітету краєзнавства (1925 – 1930 рр.) і взяла на себе відповідальність за продовження започаткованих ним справ. На сьогодні ВСК зросла до рівня авторитетної громадської організації, яка реально впливає на розвиток культурних процесів в українській державі. Високою активністю відзначається діяльність Харківської, Полтавської, Черкаської, Хмельницької та ін. обласних організацій, котрі підключилися до здійснення всеукраїнських краєзнавчих програм, зробили помітний внесок у визначення шляхів подальшого розвитку краєзнавства у своїх регіонах. Краєзнавчий рух, як і у 20-і роки, набув масового характеру. На зламі тисячоліть краєзнавство органічно вписується у систему загальноцивілізаційних дослідницьких пріоритетів у соціогуманітарній сфері.

Важливими краєзнавчими осередками в Україні є Центр дослідження історії Поділля Інституту історії України НАНУ, Багаліївський центр Харківського гуманітарного інституту "Народна українська академія", Товариство дослідників Волині, Полтавське наукове товариство краєзнавців, Науковий центр дослідження історії Центральної України у Кіровограді, науково-пізнавальна секція Одеського будинку вчених "Одессіка".

У Львові відновило діяльність Наукове товариство імені Шевченка. На базі Інституту суспільних наук, у 1993 р. створений Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. Обидві інституції одразу ж перетворилися на авторитетні центри краєзнавчих досліджень.

Одним із найпотужніших регіональних центрів є Центр дослідження історії Поділля Інституту історії України НАНУ. Центр систематично проводить міжнародні, всеукраїнські та регіональні науково-

краєзнавчі конференції, його силами підготовано й опубліковано ряд монографій, методичних посібників, брошур. Центр дослідження історії Поділля має свою філію на Хмельниччині – Теофіпольський центр дослідження історії Поділля та Південно - Східної Волині.

Стан краєзнавчих проблем на межі ХХ і ХХІ ст. дослідив П. Тронько в монографії "Історичне краєзнавство: крок у нове тисячоліття" [11].

Реконструкція кордонів чотирьох воєводств – Подільського, Волинського, Київського, Брацлавського подається у ґрунтовному дослідженні М. Крикуна "Адміністративно-територіальний устрій Правобережної України в XV – XVIII ст. Кордони воєводств у світлі джерел». Авторі вдалося реставрувати межі воєводств та інших адміністративно-територіальних одиниць на кожному історичному етапі і простежити їхню динаміку впродовж кількох століть, на тлі політичного розвитку українських земель. У «Брацлавському воєводстві у XVI – XVII століттях» подана детальна характеристика економічних та соціальних особливостей життя на Поділлі, а також описи міст і містечок [8]. Інші регіони України ще чекають своїх дослідників. Скажімо, на необхідність вивчення такої специфічно української форми адміністративно-державного устрою як полково-сотенний лад XVII – XVIII ст. ще у 1990 р. вказував Я.Р. Дашкевич. Ним же були створені доцільні роботи з вивчення картографування території України, а саме Подільського краю [4].

Вагомою ланкою краєзнавчих досліджень є праці про розвиток краєзнавчого руху в різних регіонах України. Найґрунтовнішим дослідженням цього напрямку є монографія Л. Баженова «Історичне краєзнавство Правобережної України XIX – початку ХХ ст. Становлення. Історіографія. Бібліографія» (Хмельницький, 1995) та «Поділля в працях дослідників і краєзнавців XIX-XX ст.: Історіографія. Бібліографія» [1]. На прикладі правобережного регіону авторі вдалося простежити процес створення документальної бази краєзнавства, становлення краєзнавчих організаційних структур, діяльність основних наукових шкіл і напрямів краєзнавчих досліджень не лише на Правобережжі, а й на суміжних територіях.

На перетині історичного та географічного краєзнавства знаходиться топоніміка. Походження і значення географічних назв є предметом постійних зацікавлень краєзнавців, відтак ця тема також знайшла своє відображення в краєзнавчій історіографії. Топоніми засвідчують перебування на території України народів різних мовних груп, дають відповідь і водночас ставлять немало запитань до дослідників того чи іншого регіону. Топоніміка переконливо доводить, наскільки сталими можуть бути виниклі у надто віддалені часи специфічні риси окремих регіонів. Всеукраїнська спілка краєзнавців спільно з Українським фондом культури в 1993 р. провела Всеукраїнську конференцію "Відродження історичних назв міст і сіл та вулиць і майданів". Конференція дала поштовх до вивчення походження й повернення історичних назв ряду населених пунктів по всій Україні. Найчастіше статті про історію назв сіл та вулиць, легенди та народні перекази навколо конкретних назв та регіонів публікували в обласній та районній періодичній пресі. Своєрідним підсумком досліджень у цій галузі краєзнавства можна назвати книгу А. Коваль "Знайомі незнайомці. Походження назв поселень України". Майже у кожному обласному та районному центрі вийшли друком довідникові видання про перейменовані в межах міста вулиці, публікуються статті, що висвітлюють тенденції у назвах географічних об'єктів того чи іншого регіону.

Разом з тим, на тлі краєзнавчого ренесансу, що відбувається в Україні, простежується тенденція до значного відставання рефлексивної компоненти краєзнавства від нагромадження емпіричного матеріалу, спостерігається певна невідповідність між масштабністю краєзнавства як суспільного явища та рівнем його теоретико-методологічного осмислення і наукового узагальнення.

Сучасне краєзнавство має вигляд досить суперечливого комплексу дисциплін, підходів, принципів та світоглядних орієнтацій. Здобуткам на широкому предметному полі, окреслюваному краєзнавством, водночас властиві невизначеність і своєрідна регламентованість, глобальність і локальність (факторність), умоглядність і акцентованість на широкому спектрі практичних питань, верхоглядство і ґрунтовність розроблень, професійність і відверте аматорство. Таке становище негативно відбивається на розвитку всіх напрямів краєзнавства в Україні. У зв'язку з цим перед дослідниками постають невідкладні завдання подальшої наукової розробки загальної теорії краєзнавства, більш глибокого опрацювання теоретико-методичних засад окремих структурних елементів краєзнавства, зокрема географічного.

Дослідження історії географічного краєзнавства і становлення його як самостійної галузі знань — надзвичайно актуальне завдання сьогодення. Необхідність побудови нової парадигми цієї галузі знань вимагає переорієнтації її виникнення з позицій сучасного рівня розвитку географічної науки. Саме тому це питання перебуває в полі зору сучасних українських і зарубіжних вчених.

Утвердженню українського географічного краєзнавства і формуванню відповідних краєзнавчих інституцій сприяє цілісна державна доктрина, концепція, методологія і програма якої закладена в Указі Президента України «Про заходи щодо підтримки краєзнавчого руху в Україні» (від 23 січня 2001 року) та Постанові Кабінету Міністрів України «Про затвердження Програми розвитку краєзнавства на період до 2010 року (від 10 червня 2001 року). Керуючись цими важливими документами, в усіх областях, АР Крим, районах і містах України розроблено програми розвитку краєзнавства до 2010 року.

Як слушно зазначає професор О. І. Шаблій, варто розрізняти два поняття: історію географічної науки в Україні в цілому та історію власне української географії [6, с.21]. Хоч вони взаємопов'язані, проте існує певна різниця. Питання це принципове. Адже історію географії в Україні творили не лише українці, але й вчені всіх народів, що жили в Україні, зарубіжні дослідники, що з різних обставин вимушені були мешкати і творити за межами батьківщини.

З часу свого зародження українська географія (і її складова — краєзнавство) була наукою «бездержавною», однак глибоко національною за змістом і формою, слугувала державницькій ідеї українського народу, обґрунтувавши, зокрема, його невід'ємне право на «утворення національної держави в етнографічних границях» (С. Л. Рудницький). В умовах існування формальної (радянської) державності українська географія поступово втрачала національні риси в міру унітаризації суспільного життя в тодішньому СРСР [6, с.23]. Найвідчутнішими чинниками її денационалізації були: репресії щодо представників української географічної школи, ліквідація традиційних для неї антропогеографічних напрямів, замовчування або фальсифікація здобутків власне української географічної думки, часткове витіснення української мови з вищої освіти і майже повне — з науки тощо. Національною в цей час залишалася українська географія в діаспорі, однак з відомих причин вона була взагалі «недержавною» і мала обмежені можливості розвитку.

В силу відомих історичних обставин, протягом кількох століть, історія української географії, як і інших наук, розглядалася лише в контексті історії «єдиної і неподільної» — спочатку у складі Російської імперії, згодом — СРСР. Історія української географічної науки вивчалася лише з промосковських великодержавних позицій. Вважалося, що фундаментальними дослідженнями, до яких відноситься й історія науки, можливо займатися лише в наукових центрах Москви та Ленінграда. Вченим з «окраїн» відводилась роль збирачів відповідного допоміжного матеріалу [5, с.8].

Зараз настав момент, коли можливим і необхідним є становлення повноцінної національної географічної науки в Українській державі. Реалізувати його можна шляхом «українізації» вітчизняної географії. Українізація в широкому значенні передбачає відновлення справедливості щодо історії української географічної науки, її шкіл, напрямів, представників тощо. Сучасна підвищена зацікавленість географів до розвитку географії, географічного краєзнавства, географічних досліджень та ідей в Україні — це не тільки становлення історії науки, але і спокута, як справедливо зазначає професор Г. І. Денисик, повернення боргів та очищення совісті [5, с.9].

З постановом державної незалежності процеси дослідження історії української географії помітно активізувалися. У 1995 році цій проблемі було присвячено наукову конференцію в Тернополі, у 1997 році побачив світ навчальний посібник професора Я. І. Жупанського «Історія географії в Україні», у 2001 році монографія доцента М. Ю. Костриці «Товариство дослідників Волині: історія, діяльність, постаті». Проблеми теорії і практики географічного краєзнавства розглядалися на конференції Українського географічного товариства у Рівному (1992), конференції, присвяченій 125-річчю утворення Південно-Західного відділу Географічного товариства в Києві (1998), Першому та Другому міжнародних семінарах у Тернополі (1999, 2002), міжнародній науково-краєзнавчій конференції «Житомирщина на зламі тисячоліть» (2000), присвяченій 100-річчю з часу заснування Товариства дослідників Волині, на багатьох інших краєзнавчих конференціях, що проводилися протягом останніх років практично у всіх регіонах України [6, с.27].

Професором О. І. Шаблієм сформульовані основні напрями дослідження історії розвитку національної географічної науки. На думку вченого історія географічної науки повинна охоплювати наступні напрями: розкриття історії формування української національної географії в контексті світової і європейської науки, здійснення її наукової періодизації, відображення внеску українських вчених у розвиток національної і світової географічної науки [12, с.445].

За умов незалежності України відкрився доступ до архівів, бібліотек, наукового доробку західної української діаспори, що збагачує українську історичну науку, краєзнавство новими фактами і новими нестандартними поглядами на відомі події.

Всі ці обставини сприяли ширшому розмаху краєзнавчого руху, який у своєму розвитку пройшов ряд етапів:

Перший - 1990-1996 - етап організаційного оформлення, становлення краєзнавчих центрів, дослідження маловивчених, замовчуваних сторінок історії, подій, фактів, особистостей.

Другий - 1996-2001 - період подальшого організаційно-правового й методологічного посилення краєзнавчого руху, поглиблення його інтеграції та взаємодії з академічною, галузевою та вузівською наукою, збільшення обсягу краєзнавчих видань і публікацій.

Третій - з 2001 року - перехід до комплексного розвитку краєзнавчих досліджень, розв'язання глобальних довгострокових науково-краєзнавчих програм, створення масштабних краєзнавчих праць.

Висновок

Наукове географічне краєзнавство, враховуючи досвід дослідників, їх здобутки, сьогодні набуває конструктивних рис, пов'язаних з вирішенням важливих глобальних та регіональних проблем розвитку держави. Головними з них є: відтворення історико-географічної пам'яті народу, деідеологізація

географо-краєзнавчих досліджень, повернення в науковий обіг спадщини видатних географів, дослідників і літописців рідного краю, чиї імена замовчувалися тоталітарною системою, вивчення і популяризація внеску вітчизняних учених-географів, краєзнавців, мандрівників та зарубіжних дослідників України, раціональне використання природно-ресурсного потенціалу, удосконалення історико-географічного районування тощо.

Реалізація цих завдань сприятиме подальшому розвитку краєзнавства, підвищуватиме його соціальну роль і практичну значущість у справі національно-культурного відродження України.

Краєзнавство, яке має глибоке історичне коріння, покликано на сучасному етапі державотворення стати потужним чинником консолідації нації, відродження, примноження і збереження національно-культурної спадщини, формування національної самосвідомості на всіх рівнях— від кожної родини, села, міста—до Української держави в цілому. Творчо використавши набутий досвід, ми впевнено зможемо крокувати у майбутнє.

Література

1. Баженов Л. В. Поділля в працях дослідників і краєзнавців XIX-XX ст.: Історіографія. Бібліографія/ Л. В. Баженов. – Кам'янець-Подільський, 1993. – 480с.
2. Всеукраїнська спілка краєзнавців. Від "А" до "Я". Довідник. – К., 2001.
3. Історичне краєзнавство. Навчальний посібник/ В. Голубко, С. Качараба, А. Середяк. – Ч.І. – Львів : Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2005. – 130 с.
4. Дашкевич Я. Східне Поділля на картах XVI ст. / Я. Р. Дашкевич // Географічний фактор в історичному процесі— К.: Наукова думка, 1990.
5. Денисик Г. І. Основні етапи розвитку географії в Україні / Г. І. Денисик // Географія та основи економіки в школі. – 1998. - №1. – с.6-9.
6. Костиця М. Ю. Українське географічне краєзнавство: теорія, історія, постаті, практика / М. Ю. Костиця. – Житомир : Косенко, 2006. – 443с.
7. Краєзнавство в Україні: сучасний стан і перспективи. – К., 2003.
8. Крикун М. Г. Брацлавське воєводство у XVI – XVII століттях: статті і матеріали / М. Г. Крикун. – Львів : Вид-во Укр. катол. ун-ту, 2008. – 411 с.
9. Середяк А. Історичне краєзнавство: доробок останнього десятиріччя / А. Середяк //Українська історіографія на зламі XX і XXI століть: здобутки і проблеми. – Львів, 2004.
10. Тронько А. П. Краєзнавство в системі АН УРСР // Вісник АН УРСР / А. П. Тронько. – 1990. - №11. – С.10-15.
11. Тронько А. П. Історичне краєзнавство: крок у нове тисячоліття (досвід, проблеми, перспективи) / А. П. Тронько. – К., 2001.
12. Шаблій О. І. Суспільна географія: теорія, історія, українознавчі студії / О. І. Шаблій. – Львів : Львівський університет імені Івана Франка, 2001. – 774с.

Аннотація. Т. Ю. Михайленко *Історико-географічне краєзнавство в Україні* Інтерес к краєзнавству как одной из разновидностей регионалистики стимулирует процессы возрождения исторической памяти народа, который на протяжении нескольких веков был лишен возможности знать свое прошлое. Освоение "возвращенного" наследия дореволюционных и диаспоры ученых, немалых массивов ранее "засекреченных" архивных документов, расширение возможностей обмена опытом в ходе подготовки масштабных исследовательских проектов дали краєзнавству "второе дыхание". В исследовании представлены основные направления развития краєзнавческой науки в Украине.

Ключевые слова: краєзнавство, Украина, региональные исследования.

Abstract. T. Mykhailenko *Historical and geographic local history in Ukraine.* Interest for local history as one of the variety of regionalistics stimulates processes of revival of historic memory of a nation deprived of knowing their past for centuries. Exploration of "recovered" legacy of prerevolutionary and diasporal scientists, large files of "secret" archive, widening possibilities of experience exchange during preparation of large research projects gave local history a "second wind". That is why the reasearch concerns development of local history in independent Ukraine

Key words: local history, Ukraine, regional research

Поступила в редакцию 31.01.2014 г.